

University of Tehran Press

The Status of Education in Abadeh County during the Qajar Era and Transition Period (1831–1965 AD): A Documentary Analysis of Waqf Deeds and Maktab Records within the Framework of Cultural Reproduction Theory

Reza Moeini Roudbali¹, Seyyed Sohrab Hosseini²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of history Education, Farhangian University, P.O. Box 889-14665, Tehran, Iran. Email: r.moeeni@cfu.ac.ir

2.M.A. in Iranian Islamic History, Department of Iranology, Meybod University, Yazd, Iran. Email: s.sohrab.hosseini80@gmail.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: Received: 25, March, 2026 In Revised Form: 21, July, 2026 Accepted: 14, September, 2026 Published Online: 16, September, 2026 Keywords: Maktab-school education, Educational endowment (Waqf), Cultural reproduction, Local power field, Qajar Iran, Shiraz, Abadeh.	Education in Qajar Iran functioned as a dynamic social field for reproducing power relations and social prestige beyond a mere administrative structure. This study explains the organization of local education in Abadeh County (1210–1344 SH / 1831–1965 AD) by analyzing the structured relationship between the institution of Waqf (endowment) and the reproduction of cultural capital. The central research problem is how the local educational system operated without direct central government intervention and how regional elites managed this sphere within the decentralized administrative framework of the “Protected Domains” (Mamalik-i Mahrusah). Using a descriptive-analytical approach combined with a multi-level documentary analysis of 42 archival sources (including endowment deeds, school records, travelogues, and administrative correspondence from NLAI/SAKMA), this study employs Pierre Bourdieu’s “Cultural Reproduction” theory as its interpretive framework. The findings indicate that education in Abadeh functioned as an “autonomous field” grounded in the institutional logic of Waqf. In the absence of a centralized educational bureaucracy, Waqf served as a strategic mechanism for converting the economic capital of local elites into symbolic capital (prestige) and consolidating their socio-religious legitimacy. Furthermore, the transition to modern education in this region was not a sudden rupture, but rather a hybrid process built upon the foundation of traditional networks. The persistent silence of historical documents regarding the lower and marginalized classes also confirms the role of traditional education in reproducing structural inequalities under the guise of religious charity. Ultimately, this study emphasizes the necessity of revising macro-oriented and centralist narratives in the history of education, underscoring the critical role of “indigenous logics” in peripheral regions.

Cite this The Author(s): Azizian, M., Hosseini, S. A., (2026) :The Role of the Stars in Hamza al-Isfahani’s Historiography: A Comprehensive and Determining Cause, or a Consolatory Antidote. Iranian Studies Vol. 16, No. 2, Summer- (127-148). <https://doi.org/10.22059/jis.2026.412347.1408>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Maryam Azizian, Seyed Alireza Hosseini

DOI: <https://doi.org/10.22059/jis.2026.412347.1408>

Introduction

The history of education in the Qajar era (1210–1344 SH / 1831–1965 AD) has predominantly been examined through the lens of modernizing reforms and state-led educational policies. This historiographical orientation has often resulted in a top-down narrative of change, in which the central state is portrayed as the principal agent of educational transformation. However, such a macro-historical approach frequently overlooks the mechanisms of local education and the agency of regional elites. This study focuses on Abadeh County, a pivotal region in Fars, to investigate how education functioned within local power dynamics. The central research question addresses the organization of local education in the absence of centralized state intervention and examines how the institution of Waqf (religious endowment) served as the foundation for the reproduction of cultural capital. By shifting the focus from the capital to the periphery, this research challenges the prevailing centralist historiography of Iranian education. It argues that educational development in Qajar Iran cannot be adequately understood without attending to the localized structures, networks, and practices that operated outside or alongside the nascent central bureaucracy. In this sense, Abadeh serves not merely as a case study but as a strategic vantage point from which to reconsider the relationship between center and periphery, tradition and modernity, and state and society in the history of Iranian education.

2. Methodology

This research adopts a descriptive-analytical approach, grounded in the theoretical framework of Pierre Bourdieu's "Cultural Reproduction." The investigation utilizes a multi-level documentary analysis method. The primary data set comprises 42 archival sources, including endowment deeds (Waqf-nama), school records, travelogues, and administrative correspondence, primarily sourced from the National Library and Archives of Iran (SAKMA). By triangulating these sources, the study maps the structural relationship between the economic capital of local elites and their socio-religious legitimacy, providing a granular view of how educational networks operated within the decentralized administrative framework of the "Protected Domains" (Mamalik-i Mahrusah). The methodological design is deliberately multi-scalar: it moves between the micro-level of individual endowments and school foundations, the meso-level of local power networks and familial alliances, and the macro-level of regional and national administrative frameworks. Bourdieu's concepts of economic, cultural, and symbolic capital, as well as the notion of the "field," provide the analytical vocabulary for interpreting how educational institutions became sites of social reproduction and legitimization. The use of Waqf-nama is particularly significant, as these documents not only record property transactions but also encode the moral, religious, and social claims of their founders. By reading these sources against the grain, the study also attends to the silences and omissions within the archival record, particularly regarding lower and marginalized classes.

3. Discussion and Findings

The findings reveal that education in Abadeh functioned as an "autonomous field," largely independent of the nascent central educational bureaucracy. The institution of Waqf acted as the primary mechanism for institutionalizing this field. Specifically, the conversion of economic capital into symbolic capital was the cornerstone of the local power structure; regional elites secured their social prestige and religious legitimacy by sponsoring traditional schools (Maktabas) and educational endowments. This process was not merely philanthropic but deeply strategic: by endowing schools, libraries, and stipends for students and teachers, local notables inscribed their names into the moral economy of the community, thereby transforming material wealth into enduring social honor and religious merit. The field of education thus became a space in which economic resources were converted into cultural and symbolic capital, and in which local hierarchies were both expressed and reproduced.

Furthermore, the transition from traditional to modern education in Abadeh was not a sudden rupture as often portrayed in official narratives, but rather a hybrid process. It was a gradual evolution characterized by the integration of traditional networks into new institutional forms. Rather than being displaced by modern schools, traditional Maktabas and endowment-based educational structures often adapted, merged, or coexisted with new institutions, allowing local elites to maintain their influence while selectively embracing modern curricula and administrative models. This hybridity challenges linear accounts of educational modernization and highlights the persistence of indigenous logics and local agency.

The analysis also highlights the “silence” of historical documents regarding lower and marginalized classes, a finding that confirms the role of traditional education in reproducing structural inequalities. The data suggests that education was not merely a pedagogical process but a socio-political apparatus used by regional elites to consolidate their local standing and perpetuate existing power relations. Access to education, the content of instruction, and the social networks formed within educational institutions all reflected and reinforced prevailing hierarchies of class, gender, and status. In this context, the history of education becomes inseparable from the history of power.

4. Conclusion

This study demonstrates that the history of education in Qajar Iran cannot be fully understood without examining the local dynamics of peripheral regions. The Abadeh experience underscores that local power fields, maintained through endowments and traditional networks, played a decisive role in shaping the educational landscape. Ultimately, this research argues for the necessity of revising macro-oriented narratives that treat education as a monolithic, government-driven phenomenon. By emphasizing “indigenous logics” and the role of local elites, this paper provides a more nuanced understanding of how traditional structures persisted and adapted, calling for a broader re-evaluation of educational history in Iran that incorporates regional perspectives and archival evidence over centralized assumptions. Such a re-evaluation not only enriches our understanding of the Qajar past but also offers critical insights into the long-term trajectories of educational development, social stratification, and local governance in Iran.

جایگاه تعلیم و تربیت در شهرستان آباده در عصر قاجار (۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ش): تحلیل اسنادی وقف‌نامه‌ها و مکتب‌نامه‌ها در چارچوب نظریه بازتولید فرهنگی

رضا معینی رودبالی^۱، سید سهراب حسینی^۲

r.moeeni@cfu.ac.ir

s.sohrab.hosseini80@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، رایانامه:

۲. کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی، گروه ایران‌شناسی، دانشگاه میبد، یزد، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی - پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۵	نهاد آموزش در ایران عصر قاجار، فراتر از یک ساختار اداری، میدانی برای بازتولید مناسبات قدرت و منزلت اجتماعی محسوب می‌شد. پژوهش حاضر با هدف تبیین سازمان‌یابی آموزش محلی در شهرستان آباده (۱۲۱۰-۱۳۴۴ش)، به واکاوی نسبت میان نهاد وقف و بازتولید سرمایه فرهنگی می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق، چگونگی عملکرد نظام آموزشی در غیاب مداخله مستقیم دولت مرکزی و نقش نخبگان محلی در مدیریت این سپهر در چارچوب ساختار «ممالک محروسه» است. این مطالعه با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر پایه تحلیل اسنادی چندسطحی ۴۲ مورد از وقف‌نامه‌ها، مکتب‌نامه‌ها، سفرنامه‌ها و مکاتبات اداری (ساکما) انجام شده و چارچوب نظری «بازتولید فرهنگی» (Cultural Reproduction) پی‌یر بوردیو را مبنای تفسیر قرار داده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که آموزش در آباده به‌مثابه یک «میدان خودگردان»، بر منطق نهادی وقف استوار بود. در شرایط فقدان بوروکراسی آموزشی متمرکز، وقف ابزاری استراتژیک برای تبدیل سرمایه اقتصادی نخبگان به سرمایه نمادین (منزلت) و تثبیت مشروعیت دینی-اجتماعی آنان به شمار می‌رفت. نتایج حاکی از آن است که گذار به آموزش نوین در این منطقه، نه یک گسست ناگهانی، بلکه فرآیندی پیوندی (Hybrid) بود که بر بستر شبکه‌های سنتی قوام یافت. همچنین، سکوت اسناد درباره طبقات فرودست، مؤید کارکرد آموزش در بازتولید نابرابری‌های ساختاری در پوشش خیر مذهبی است. این پژوهش بر ضرورت بازنگری در روایت‌های کلان‌نگر و مرکزگرایی تاریخ آموزش و توجه به «منطق‌های بومی» در مناطق پیرامونی تأکید دارد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۳۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۵	
واژه‌های کلیدی: آموزش مکتب‌خانه‌ای، وقف آموزشی، بازتولید فرهنگی، میدان قدرت محلی، ایران، قاجار، شیراز، آباده.	

استناد: معینی رودبالی، رضا، حسینی، سید سهراب (۱۴۰۵): جایگاه تعلیم و تربیت در شهرستان آباده در عصر قاجار (۱۲۱۰ تا ۱۳۴۴ش): تحلیل اسنادی وقف‌نامه‌ها و مکتب‌نامه‌ها در چارچوب نظریه بازتولید فرهنگی: پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۱۶، شماره ۲، تابستان، (۱۴۸-۱۲۷).

DOI: /10.22059/jis.2026.412347.1408

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: رضا معینی رودبالی، سید سهراب حسینی

۱. مقدمه

وقف آموزشی در مدارس جوامع اسلامی پیشامدرن، نقشی محوری در تداوم و سازمان‌دهی آموزش محلی داشت. این نهاد به دلیل اتکاء به منابع مالی پایدار و مشروعیت دینی، نسبت به قدرت سیاسی از استقلال نسبی برخوردار بود و امکان استمرار آموزش و بازتولید سواد دینی را در غیاب مداخله مستقیم حکومت‌ها فراهم می‌کرد (Kadi & Baskan, 2021a, p. 45). با این حال، پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد وقف آموزشی صرفاً نهادی خیرخواهانه نبوده، بلکه در پیوند با ساختارهای قدرت و نابرابری اجتماعی عمل می‌کرد. این نهاد از طریق کنترل واقفان و نخبگان محلی بر منابع، معلمان و محتوای آموزشی، به تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه فرهنگی و نمادین و بازتولید نظم اجتماعی می‌انجامید (Reid, 2020, p. 112). از منظر نظریه بازتولید فرهنگی پی‌یر بوردیو،^۱ وقف آموزشی یکی از عناصر اصلی شکل‌گیری «میدان آموزشی محلی» است. بررسی وقف‌نامه‌ها و اسناد آموزشی، علاوه بر ساختار مالی، مناسبات قدرت و مرجعیت فرهنگی را در عصر قاجار آشکار می‌سازد.

مطابق گزارش‌های *فارسنامه ناصری*، شهر آبادیه در دوره قاجار دارای شبکه‌ای از مکتب‌خانه‌ها و نهادهای آموزشی مبتنی بر وقف بوده که نقش مهمی در انتقال سواد دینی و اخلاقی ایفا می‌کرده‌اند (رستگار فسایی، ۱۳۸۲: ج ۲: ۱۴۵۰) حکومت قاجاریه، برخلاف دولت‌های مدرن، ساختاری غیرمتمرکز داشت که در ادبیات سیاسی آن عصر به «ممالک محروسه» معروف بود. در این ساختار، آموزش نه وظیفه‌ای حاکمیتی، بلکه امری مدنی و مذهبی تلقی می‌شد که در سیطره نخبگان محلی و نهاد دین قرار داشت. اسناد آرشیوی نشان می‌دهد که حتی تا اواخر این عصر، درخواست‌های آموزشی همچنان از پایین به بالا و با تکیه بر عواید محلی صورت می‌گرفت؛ برای نمونه در تقاضای پرداخت عواید نواقل آبادیه به مدرسه شرافت در سال ۱۲۹۸ خورشیدی (سند ۳۳۴۴۰/۲۹۷)، می‌توان تقابل میان سنت‌های وقفی محلی و ضرورت‌های نوین آموزشی را مشاهده کرد.

نواوری اصلی این پژوهش، بازتعریف آموزش مکتب‌خانه‌ای در آبادیه به‌عنوان میدانی آموزشی-اجتماعی با منطق درونی قدرت است. آموزش محلی در این منطقه، نه تابع سیاست‌های متمرکز، بلکه در پیوند ساختاری با نهاد وقف، نخبگان مذهبی و سرمایه‌های بومی سازمان می‌یافت. این مطالعه با بهره‌گیری از چارچوب نظری بوردیو نشان می‌دهد وقف چگونه سازوکاری کلیدی برای تثبیت منزلت نخبگان محلی بوده است. آموزش سنتی در ایران یکی از ارکان انتقال دانش و هویت فرهنگی به‌شمار می‌آمد (زرین‌کوب، ۱۳۷۸: ۵۶) و زمینه‌ساز شکل‌گیری نظام آموزشی جدید شد (نراقی، ۱۳۷۴: ۸۸). در جوامع پیشامدرن مانند امپراتوری عثمانی و مصر مملوکی نیز آموزش وقف‌محور در چارچوب شبکه‌های محلی قدرت سامان می‌یافت و زیر نظارت مستقیم حکومت‌های مرکزی نبود (Makdisi, 1981: 72; Berkey, 1992: 34). با بررسی ۴۲ سند تاریخی از آبادیه، این مقاله در پی پاسخ به این پرسش است که نهاد وقف چگونه به عنوان پیشران اصلی بازتولید فرهنگی در میدان آموزشی آبادیه عمل کرده و گذار به ساختار متمرکز را تحت تأثیر قرار داده است.

واقفان در جوامع پیشامدرن با تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه فرهنگی و نمادین، جایگاه اجتماعی و مشروعیت مذهبی خود را تثبیت می‌کردند (سینگر، ۲۰۰۸: ۱۲). وضعیتی مشابه در مصر مملوکی نیز وجود داشت؛ جایی که آموزش ظاهراً گسترده، در عمل به بازتولید نابرابری‌های اجتماعی و تقویت اقتدار علما و نخبگان شهری می‌انجامید (برکی، ۱۹۹۳: ۳۴). با تمرکز بر آبادیه می‌توان دریافت که آموزش مکتب‌خانه‌ای در این شهر، از نظر ساختار و کارکرد، با الگوی کلی آموزش وقف‌محور در جهان اسلام شباهت دارد: نهادی محلی و متکی بر مشروعیت دینی که علاوه بر انتقال دانش، در درونی‌سازی هنجارهای ارزشی و بازتولید قدرت نمادین نقش ایفا می‌کرد.

1. Pierre Bourdieu

2. Singer

3. Berkey

با این حال، آবাদه در مقایسه با کلان‌شهرهایی چون استانبول، قاهره و اصفهان، دارای موقوفاتی با مقیاس کوچک‌تر و حداقل مداخله حکومت مرکزی بود. از این‌رو، آবাদه نمونه‌ای متمایز از «آموزش وقفی در شهرهای حاشیه» به‌شمار می‌آید که در آن منطق آموزش بر نیازهای محلی و شبکه‌های محدود قدرت استوار است. موقعیت ارتباطی این شهر در مسیر یزد و شیراز و پیوند آن با شبکه‌های تجاری، به پویایی اقتصادی و تداوم نهادهای اجتماعی آن در دوره قاجار کمک کرده است.

شواهد تاریخی و اسنادی نشان می‌دهد که این شهر به دلیل فاصله از مرکز قدرت، از استقلال نسبی در اداره نهادهای آموزشی برخوردار بود و مدیریت آن را کنشگران محلی مانند واقفان، علما و مکتب‌داران بر عهده داشتند. برای نمونه، بررسی تقاضای عواید نواقل آবাদه برای امور آموزشی در اواخر عصر قاجار (سند ۳۳۴۰/۲۹۷، تاریخ ۱۲۹۸) نشان‌دهنده اتکای نظام آموزشی به منابع مالی بومی است. همچنین، اسناد مربوط به بازرسی از عملکرد صاحب‌منصبان محلی (سند ۵۷۴۸۴/۲۴۰، تاریخ ۱۳۰۸) گویای آن است که آموزش در این منطقه در پیوند مستقیم با ساختار اداری و مالی محلی سازمان می‌یافت. این پیوند میان موقعیت جغرافیایی، اقتصاد محلی و وقف، به شکل‌گیری نوعی «خودبسندگی آموزشی» در آবাদه انجامید. در این چارچوب، آموزش و پرورش به‌عنوان یکی از ارکان اصلی بازتولید فرهنگی، در قالب مکتب‌خانه‌های سنتی و با پشتوانه موقوفات مذهبی به حیات خود ادامه داد تا آنکه با ظهور ساختارهای نوین، گذار به آموزش دولتی آغاز گردید (سند ۳۳۴۱۷/۲۹۷، تاریخ ۱۳۱۲).

تحقیقات تاریخ آموزش نشان می‌دهد که در ایران سده نوزدهم، نهاد آموزش بیش از آنکه ذیل سیاست‌های متمرکز حکومتی سازمان یابد، در درون ساختارهای اجتماعی محلی و شبکه‌های حمایتی شکل می‌گرفت (رینجر، ۲۰۰۱: ۴۵). عباس امانت نیز با تأکید بر منطق قدرت در ایران عصر قاجار تصریح می‌کند که آموزش در این دوره عمدتاً در چارچوب مناسبات محلی و خارج از نهادهای متمرکز دولتی تداوم می‌یافت (امانت، ۱۹۹۷: ۲۱۵). با این حال، تحولات اواخر عصر قاجار و آشنایی نخبگان محلی با اندیشه‌های نوین، زمینه‌ساز ظهور نخستین مدارس به سبک جدید در برخی شهرهای پیرامونی از جمله آবাদه شد.

بر این اساس، پژوهش حاضر اهداف زیر را دنبال می‌کند:

۱. تبیین شیوه سازمان‌یابی آموزش مکتب‌خانه‌ای در شهرستان آবাদه بر پایه تحلیل اسناد وقفی و آموزشی با تأکید بر منطق درونی نهادهای محلی؛
۲. بررسی نقش نهاد وقف در تأمین منابع، مشروعیت‌بخشی به آموزش و بازتولید سرمایه فرهنگی و نمادین نخبگان مذهبی-اجتماعی؛
۳. تحلیل نسبت آموزش محلی با ساختار قدرت و چگونگی تعامل میان کنشگران محلی و حکومت مرکزی و پیامدهای آن برای میزان خودمختاری نهادهای آموزشی در بافتی پیرامونی؛
۴. بازخوانی گذار از آموزش سنتی به نوین به مثابه فرآیندی تدریجی، محلی‌محور و وابسته به سازوکارهای اجتماعی-فرهنگی.

این پژوهش بر آن است تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهد: آموزش در آবাদه عصر قاجار چگونه سازمان می‌یافت و چه نقشی در بازتولید نظم اجتماعی و دینی ایفا می‌کرد؟ نهاد وقف چگونه به عنوان سازوکاری برای تداوم، کنترل و مشروعیت‌بخشی آموزش عمل می‌کرد؟ و تعامل میان قدرت محلی و حکومت مرکزی چه تأثیری بر استقلال نهادهای

آموزش داشت؟ پرسش اصلی پژوهش بر نحوه ایفای نقش نهاد وقف در بازتولید سرمایه فرهنگی و نمادین نخبگان محلی تمرکز دارد.

۱-۱. مبانی نظری پژوهش

در این پژوهش، نظریه نه به عنوان الگویی پیشینی و تحمیل‌شده بر داده‌ها، به مثابه ابزاری تحلیلی در فرآیند خوانش و تفسیر اسناد تاریخی به کار گرفته شده است. آموزش در شهرستان آباد دوره قاجار، نه صرفاً نهادی رسمی برای انتقال دانش، به منزله سپهری اجتماعی با منطق درونی خاص تحلیل می‌شود؛ فضایی که در آن کنشگران مختلفی به تعامل و بازتولید جایگاه خود می‌پردازند.

در سپهر آموزشی آباد عصر قاجار، کنشگران گوناگونی همچون واقفان، علما، معلمان، متولیان و محصلان، بر سر تعریف دانش مشروع، توزیع منابع آموزشی و تثبیت منزلت اجتماعی در تعامل و رقابت بودند. در این ساختار، نهاد وقف نه به مثابه دانشی مستقل، در مقام یکی از اصلی‌ترین پشتوانه‌های مادی آموزش و سازوکاری برای تأمین هزینه‌های مرتبط با ترویج علم و اخلاق عمل می‌کرد. این نهاد با فراهم آوردن امکان تداوم فعالیت مکتب‌خانه‌ها، در شکل‌گیری و استمرار سازمان‌های آموزشی محلی نقشی بنیادین داشت.

چارچوب تحلیلی این پژوهش بر نظریه «بازتولید فرهنگی» پی‌یر بوردیو^۱ استوار است. بر پایه این رویکرد، آموزش یکی از سازوکارهای کلیدی در بازتولید نظم اجتماعی و فرهنگی است که از طریق آن، نابرابری‌ها و تمایزهای نمادین تداوم می‌یابند (Bourdieu & Passeron, 1977, p. 15). در این چارچوب، آموزش در آباد دوره قاجار به منزله عرصه‌ای فهم می‌شود که در آن، سرمایه اقتصادی حاصل از وقف، به سرمایه فرهنگی (سواد دینی، اخلاق و آداب اجتماعی) و در نهایت به سرمایه نمادین برای نخبگان محلی مبدل می‌گردد. از این‌رو، مکتب‌خانه‌ها نهادهایی حاشیه‌ای نبودند؛ این مراکز بخشی از سازوکارهای قدرت محلی محسوب می‌شدند که در بازتولید نظم فرهنگی نقش فعالی ایفا می‌کردند.

مفهوم «میدان» در این پژوهش به فضایی اجتماعی اشاره دارد که در آن قواعد خاص، کنشگران مشخص و گونه‌های معینی از سرمایه در نسبت با یکدیگر عمل می‌کنند. مکتب‌خانه‌های آباد را می‌توان زیرمجموعه‌ای از میدان قدرت محلی در نظر گرفت؛ جایی که منطق کنش، بیش از آنکه تابع سیاست‌های حکومت مرکزی باشد، از ساختارهای دینی، اقتصادی و اجتماعی محلی تأثیر می‌پذیرفت. نهاد وقف، در این میان، نقشی محوری در تأمین منابع مادی آموزش و تسهیل فرآیند تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه‌های فرهنگی و نمادین داشت (Reid, 2020: 82).

در کنار نظریه بوردیو، این پژوهش از تحلیل‌های عباس امانت^۲ درباره ماهیت قدرت در ایران قاجار بهره می‌گیرد. امانت تصریح می‌کند که حکومت قاجار، به سبب فقدان بوروکراسی منسجم و سراسری و برخورداری از ساختاری غیرمتمرکز، ناگزیر به اتکا بر میانجی‌های محلی در اعمال قدرت بود (Amanat, 1997: 215). این رویکرد امکان می‌دهد که آموزش محلی در آباد، نه در تقابل صرف با حکومت مرکزی، در چارچوب تعامل و همزیستی با ساختار قدرت تحلیل شود؛ تعاملی که در آن، نهادهای آموزشی محلی از درجه‌ای از خودمختاری برخوردار بودند.

در این پژوهش، مفاهیم بوردیویی به صورت تحلیلی و بر پایه داده‌های تاریخی عملیاتی شده‌اند. میدان آموزشی از خلال بازسازی نقش کنشگران، قواعد و روابط قدرت بازتاب‌یافته در وقف‌نامه‌ها و مکتب‌نامه‌ها تعریف شده است. سرمایه اقتصادی در قالب موقوفات آموزشی و شیوه تخصیص آن‌ها، و تبدیل این سرمایه به سرمایه فرهنگی و نمادین از طریق آموزش دینی و تثبیت منزلت اجتماعی نخبگان محلی، تحلیل گردیده است. مفهوم بازتولید فرهنگی نیز با بررسی تداوم ارزش‌ها، هنجارها و تمایزهای اجتماعی در اسناد مربوط به دوره مورد مطالعه عملیاتی شده است.

با وجود کارآمدی نظریه بوردیو در تحلیل آموزش، توجه به محدودیت‌های کاربردی آن در بافت‌های پیشامدرن ضروری است؛ چراکه این نظریه عمدتاً بر پایه نظام‌های آموزشی رسمی و دولت‌محور در جوامع مدرن شکل گرفته است. حال آنکه ساختار سیاسی قاجاریه بر اساس الگوهای سنتی غیرمتمرکز استوار بود. از این رو، در پژوهش حاضر، این نظریه نه به‌منزله انطباق مطلق یک الگوی مدرن بر گذشته، به‌عنوان چارچوبی تحلیلی برای فهم منطق درونی آموزش محلی و مناسبات قدرت در آباده به کار رفته است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش درباره پیوند نهاد وقف و نظام آموزشی در ایران، به‌ویژه در مناطق پیرامونی همچون آباده، را می‌توان در سه سطح مطالعات نظری، مطالعات تاریخ آموزش در ایران، و پژوهش‌های تاریخی-فرهنگی محلی طبقه‌بندی کرد. در سطح نظری، پژوهش‌های متعددی به بررسی پیوند میان نهاد وقف و آموزش در جوامع اسلامی پیشامدرن پرداخته‌اند. ماکدیزی آموزش دینی را نهادی وقفی می‌داند که پویایی آن در استقلال نسبی از قدرت مرکزی و اتکا به مشروعیت مذهبی نهفته است (Makdisi, 1981:35). برکی با تحلیل قاهره مملوکی نشان می‌دهد که آموزش نه یک سازوکار برابرکننده، که ابزاری برای تولید تمایز نمادین نخبگان شهری است (Berkey, 1992, p. 52). سینگر نیز وقف را ابزاری برای تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه نمادین تبیین می‌کند؛ سازوکاری که در آن واقفان از طریق حمایت مالی از محصلان، منزلت اجتماعی خویش را بازتولید می‌کنند (Singer, 2008: 110). در پژوهش‌های مقایسه‌ای جدید، کدی و باسکان تأکید کرده‌اند که آموزش دینی در امپراتوری‌های اسلامی عمدتاً در خدمت تثبیت قدرت نخبگان محلی و بازتولید نابرابری‌های فرهنگی بوده است (Kadi & Baskan, 2021: 42). این رویکرد با نظریه بازتولید فرهنگی بوردیو و پاسرون هم‌سو است؛ نظریه‌ای که آموزش را ابزاری برای انتقال و تثبیت سرمایه فرهنگی در درون میدان‌های قدرت می‌بیند (Bourdieu & Passeron, 1977: 15).

با این وصف، مطالعات تاریخی آموزش در ایران قاجاری غالباً بر اصلاحات دیوان‌سالارانه مرکزگرا و گذار به آموزش نوین تمرکز داشته‌اند (Amanat, 1997: 215; Floor, 2008: 88). در این روایت‌های کلان، مکتب‌خانه‌ها معمولاً نهادهایی سنتی و حاشیه قدرت در نظر گرفته شده‌اند. با این حال، گزارش‌های مسافران و منابع محلی نشان می‌دهند که شبکه‌های آموزشی وقف‌محور در شهرهایی چون کاشان، یزد و شیراز، آموزش را درون بافت‌های مذهبی-اقتصادی سامان می‌دادند (Reid, 2020: 82). در سطح مطالعات بومی، شهریار در بررسی گویش و واژگان اصیل آباده، قدمت فرهنگی این منطقه را تبیین کرده است (شهریاری، ۱۳۸۳: ۲۴) همچنین، کتاب مرجع آباده، دروازه تمدن فارس زیرساخت‌های هویتی این شهرستان را ترسیم می‌کند (حسینی، ۱۳۹۰: ۴۵) در دهه اخیر، پژوهش‌ها بر هنرهای سنتی (شیخی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۲؛ بهمنی، ۱۴۰۲: ۴) اهمیت تاریخی آباده در بستر پایداری ملی (حسینی و فارسی، ۱۴۰۴: ۳) و برنامه‌ریزی شهری (خادم‌حسینی و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۵؛ ابراهیمی بوزانی و رضانی، ۱۴۰۰: ۷) معطوف بوده‌اند.

علیرغم این بدنه پژوهشی، آموزش محلی در شهرهای پیرامونی همچون آباده همچنان در حاشیه روایت‌های مسلط تاریخ آموزش باقی مانده است. مطالعات تجربی موجود، عمدتاً بر اصلاحات حکومت غیرمتمرکز قاجار در مرکز تمرکز یافته و از منطق‌های محلی سازمان‌دهی آموزش و نقش نهاد وقف در سطح شهرستانی غفلت ورزیده‌اند. خلاء اصلی، عدم واکاوی ۴۲ سند آرشیوی اختصاصی آباده است که مناسبات قدرت محلی را در نهادهای آموزشی بازتاب می‌دهند. اسنادی همچون تقاضای عواید نواقل به مدرسه شرافت (سند ۳۳۴۴۰/۲۹۷) یا درخواست‌های تظلم‌خواهی معلمان، گویای آن است که آموزش مکتب‌خانه‌ای در آباده، نه ابزاری برای بازتولید نابرابری‌های مدرن، بلکه سازوکاری برای حفظ نظم ارزشی و بازتولید تمایزات نمادین در جامعه محلی بوده است. پژوهش حاضر با اتکا بر این مدارک و بهره‌گیری از مفاهیم

میدان و سرمایه، می‌کوشد پیوند میان تحلیل اسنادی و نظریه بازتولید فرهنگی را در بستر این شهر پیرامونی صورت‌بندی کند؛ امری که پیش از این به‌مثابه یک مسئله مستقل پژوهشی مورد بررسی قرار نگرفته است.

۲. جایگاه پژوهش حاضر

این پژوهش در شکاف میان دیدگاه‌های نظری کلان و شواهد آرشیوی محلی قرار می‌گیرد. در حالی که مطالعات پیشین عمدتاً بر اصلاحات دیوان‌سالارانه مرکزگرا متمرکز بوده‌اند، این پژوهش با واکاوی اسناد اختصاصی آرشیو ملی، نشان می‌دهد که در دوره قاجار، آموزش نه یک خدمت دولتی، بلکه فرآیندی درون‌زا و وقف‌محور بوده است. در اینجا، مکتب‌خانه به‌عنوان «میدان» عمل می‌کند و نهاد وقف، سرمایه اقتصادی را به سرمایه نمادین برای نخبگان محلی تبدیل می‌سازد.

۳. تحلیل ساختار قدرت و نظام آموزشی در عصر قاجار

بر پایه دیدگاه امانت، حکومت قاجار به‌دلیل ساختار غیرمتمرکز، فاقد بوروکراسی منسجم جهت ارائه خدمات آموزشی سراسری بود (Amanat, 1997: 215). در این نظام، «حکومت» وظیفه‌ای برای تولی‌گری تعلیم و تربیت نداشت؛ از این‌رو، نظام آموزشی در حوزه اقتدار میانجی‌های محلی شامل علما و مالکان باقی ماند. این عدم مداخله ساختاری، به آموزش محلی در آبادیه استقلال نهادی بخشید که نه مبتنی بر برنامه درسی دولتی، بلکه برآمده از عرف و وقف‌نامه‌ها بود. شواهد آرشیوی از تقاضای عواید نواقل به مدرسه شرافت (سند ۳۳۴۰/۲۹۷) تا درخواست تأسیس دبستان به دلیل نیاز منطقه (سند ۳۰۹۲۳/۲۹۷)، گویای آن است که در غیاب سیاست‌گذاری مرکزی، این شبکه شامل علما و خیرین بوده که تداوم آموزش را تضمین می‌کرده است.

۴. صورت‌بندی نظری: پیوند میان مفاهیم بوردیو و مناسبات قدرت محلی

این پژوهش برای تحلیل پویایی آموزش در آبادیه، از چارچوب نظری پی‌یر بوردیو بهره می‌گیرد (Bourdieu & Passeron, 1977: 15). در این میدان آموزشی، مفاهیم «میدان»، «سرمایه» و «عادت‌واره» به‌عنوان ابزارهای تحلیلی برای واکاوی چگونگی تبدیل سرمایه اقتصادی واقفان به سرمایه نمادین (منزلت) به کار رفته‌اند. استفاده از این نظریه در بافت آبادیه، یک «بومی‌سازی تحلیلی» است تا منطق درونی آموزش سنت‌مدار بازخوانی شود. شایان توجه است که در مطالعات تاریخ اجتماعی دین، نقش تعیین‌کننده وقف در تثبیت قدرت نمادین نخبگان محلی مورد تأکید است (جعفریان، ۱۳۸۲: ۱۱۲).

۵. ایران عصر قاجار و منطق محلی آموزش: مورد آبادیه

به‌گفته لمبتون، ضعف ساختاری حکومت در تأمین منابع مالی و نبود بوروکراسی نظارتی، عرصه تعلیم و تربیت را به نهادهای مذهبی و خیریه واگذار کرده بود (Lambton, 1953: 142). در آبادیه، این شرایط منجر به شکل‌گیری نظام آموزشی خودتنظیمی شد که در آن مکتب‌خانه‌ها، کارکرد بازتولید مرجعیت دینی را بر عهده داشتند. گزارش میرزا حبیب آموزگار (۱۲۸۵ق) نشان می‌دهد که آموزش نه یک خدمت عمومی، بلکه عملی اجتماعی برای تثبیت تمایزات ارزشی بوده است. اسناد بعدی نیز نشانگر تداوم این منطق محلی است؛ چنان‌که شکایت از اقدامات «امین مالیه» در آبادیه (سند ۵۷۴۸۴/۲۴۰) یا تقاضای کمک‌هزینه از سوی آموزگاران (سند ۳۷۷۶۹/۳۱۰)، حاکی از اصطکاک میان کارگزاران نفوذی حکومت و ساختارهای آموزشی محلی است که پیوسته برای حفظ خودمختاری خود در برابر فشار دیوان‌سالاری مرکز تلاش می‌کردند.

۶. سیاحان و گزارش‌های سفر مرتبط با فارس در دوره قاجار

سفرنامه‌ها علی‌رغم سوگیری‌های شرق‌شناسانه، در فقدان آمارهای رسمی، برای بازسازی زمینه اجتماعی، جایگاه نهادهای دینی و منطق آموزش محلی در فارس دوره قاجار نقشی کلیدی ایفا می‌کنند. گزارش‌های ژان شاردن (Chardin, 1711: 145) و اوژن فلاندن (Flandin, 1851: 92) شیوه‌های آموزش سنتی در شهرهای فارس را نه به‌مثابه

نهادی دولتی، که بخشی از حیات روزمره شهری و ابزار انتقال ارزش‌های دینی توصیف کرده‌اند. جیمز موریه (Morier, 1812: 202) و در نیمه دوم قرن نوزدهم، لرد کرزن (Curzon, 1892: 480) مکتب‌خانه‌ها را در پیوند با ساختار قدرت محلی ترسیم می‌کنند. توصیف‌های ادوارد براون (Browne, 1893, p. 312) نشان می‌دهد آموزش سنتی یکی از بسترهای اصلی شکل‌گیری نخبگان فرهنگی بوده و تحولات فکری مشروطه در پیوند با این نهادها قابل فهم است. شواهد تاریخی بر این واقعیت تأکید دارد که حکومت قاجار به‌عنوان ساختاری غیرمتمرکز وظیفه‌ای برای ارائه خدمات آموزشی همگانی بر عهده نداشت؛ از این رو، عرصه تعلیم و تربیت واجد درجه بالاتری از خودمختاری اجتماعی در مقایسه با نوسازی اقتدارگرایانه در دوره‌های بعدی بود (Atabaki & Zürcher, 2015: 88). گفتمان اصلاح فرهنگی در اواخر عصر قاجار بر بستری از آموزش سنتی شکل گرفت و این میراث فرهنگی پیوندی ناگسستنی با نهاد وقف داشت (Ringer, 2001: 55).

۷. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر پایه تحلیل اسنادی چندسطحی انجام شده است. داده‌های تحقیق شامل ۴۲ سند تاریخی (اعم از وقف‌نامه‌ها، مکتب‌نامه‌ها، گزارش‌های مالی و تقاضاهای اداری استخراج‌شده از سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران؛ نظیر اسناد شماره ۳۳۴۴۰/۲۹۷ و ۵۷۴۸۴/۲۴۰) است. تحلیل داده‌ها در سه گام متوالی صورت گرفت: نخست، تحلیل توصیفی-متنی برای استخراج اطلاعات ساختاری آموزش و شیوه‌های تأمین مالی؛ دوم، انطباق داده‌های مکانی با گزارش‌های جغرافیای تاریخی منطقه آباء؛ و سوم، تحلیل کیفی مبتنی بر چارچوب نظری «بازتولید فرهنگی» برای تبیین نسبت میان نهاد وقف و ثبات قدرت نخبگان محلی. بازه زمانی مورد مطالعه، از اوج‌گیری فعالیت مکتب‌خانه‌های وقفی در اواخر عصر قاجار تا دوره گذار به آموزش نوین را در بر می‌گیرد.

۸. محدودیت‌های اسنادی و ملاحظات روش‌شناختی

عمده‌ترین چالش در مسیر این پژوهش، پراکندگی اسناد مربوط به آموزش‌های غیررسمی و فقدان آمارهای متمرکز از تعداد مکتب‌خانه‌ها در بلوکات تابعه آباء است. با توجه به ماهیت غیرمتمرکز حکومت قاجار و سپردن امور آموزشی به نهادهای مذهبی و محلی، بسیاری از مکاتبات آموزشی در آرشیوهای خانوادگی یا متون حاشیه وقف‌نامه‌ها محصور مانده‌اند. همچنین، زبان فنی و گاه مبهم وقف‌نامه‌ها در بازخوانی سهم دقیق آموزش از عواید موقوفات، نیازمند دقت در تطبیق اسناد مالیه (مانند سند شماره ۵۷۴۸۴/۲۴۰) با واقعیت‌های میدانی بود. این پژوهش تلاش کرده است با تقاطع‌دهی میان اسناد آرشیوی، سفرنامه‌ها و متون نظری، روایتی منسجم از میدان آموزش در آباء ارائه دهد و خلأهای ناشی از سکوت برخی اسناد رسمی را با تحلیل مناسبات قدرت محلی پوشش دهد.

۹. یافته‌ها

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد نهاد وقف در آباء عصر قاجار، فراتر از ابزاری برای تأمین هزینه‌های آموزشی، در قالب یک «منطق نهادی» عمل می‌کرد که بازتولید منزلت اجتماعی و اقتدار نمادین نخبگان محلی را تسهیل می‌نمود. در ساختار سیاسی غیرمتمرکز حکومت قاجار، که بسیاری از وظایف آموزشی و رفاهی بر عهده نیروهای محلی بود، وقف به واقفان امکان می‌داد دارایی‌های اقتصادی خود (مانند رقبات، باغات و دکان‌ها) را به «سرمایه فرهنگی» تبدیل کنند. این فرایند از طریق تأمین معیشت معلمان و ایجاد فضاهای مکتب‌خانه‌ای، جایگاه نخبگان را در سلسله‌مراتب قدرت محلی تثبیت می‌کرد. بر این اساس، آموزش مکتب‌خانه‌ای در آباء پیش از آنکه راهی برای تحرک اجتماعی طبقات فرودست باشد، سازوکاری برای استمرار مرجعیت دینی و بازتولید نظم فرهنگی جامعه محسوب می‌شد. این الگو با منطق حاکم بر اسناد حقوقی و آیینی آن دوره نیز هم‌خوانی دارد؛ چراکه کنش‌های وقفی غالباً برای پیوند میان خیر عمومی و تثبیت نظم دینی-اجتماعی صورت‌بندی شده‌اند (انوار، رجب‌زاده و موری‌موتو، ۲۰۱۷: ۱۱۲؛ پدرام، ۱۴۰۲: ۲۳۴).

۱۰. آموزش سنتی مکتب‌خانه‌ای در آباده قاجار

در دوره قاجار، آموزش ابتدایی و مقدماتی در آباده عمدتاً در مکتب‌خانه‌های سنتی جریان داشت. این مراکز که اغلب در مساجد، حسینیه‌ها یا خانه‌های علما دایر می‌شدند، توسط معلمان محلی (ملاها) اداره می‌گشتند. نظام مالی این مکتب‌خانه‌ها بر پرداخت شهریه (نقدی یا جنسی) استوار بود، هرچند اسناد نشان می‌دهند دانش‌آموزان بی‌بضاعت با عنوان «معاف به حکم خیر» از پرداخت هزینه‌ها معاف می‌شدند.

محتوای آموزشی شامل قرآن، خواندن و نوشتن فارسی، حساب و اخلاق بود. بررسی‌ها حکایت از آن دارد که مکتب‌خانه علاوه بر سوادآموزی، محلی برای انتقال دانش مذهبی و تثبیت منزلت عالمان محلی به شمار می‌رفت. این ویژگی، ساختار آموزشی آباده را در پیوند با نظم اجتماعی شهر قرار می‌داد؛ نظامی که در آن حکومت مرکزی حضور مستقیمی در مدیریت آموزشی نداشت و بار اصلی سازمان‌دهی بر دوش نهادهای محلی و موقوفات بود (کاووسی‌عراقی، ۱۳۸۵: ج ۱۱۴؛ ۸۸: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، سند ۴۴۱۱۶/۹۹۹).

۱۱. تحلیل اسناد قاجاری: وقف‌نامه‌ها و مکتب‌نامه‌ها

اسناد آموزشی آباده، به‌ویژه وقف‌نامه حاج‌علی‌خان و مکتب‌نامه ملا عبدالوهاب، نشانگر پیوند عمیق آموزش با خیر دینی و مدیریت نخبگان است. وقف‌نامه حاج‌علی‌خان (۱۲۷۵ق)، عواید املاک واقف را صرف پرداخت حقوق معلم و تهیه ابزار نگارش و روشنایی می‌کند. کاربرد هم‌زمان واژگان «تعلیم» و «تربیت» در این سند، گویای آن است که هدف آموزش در ذهنیت واقفان، صرفاً انتقال دانش نبود، بلکه پرورش اخلاقی را نیز دربر می‌گرفت. تعیین متولی از سوی واقف نیز تلاشی برای حفظ کنترل اجتماعی نخبگان محلی بر نهاد آموزش محسوب می‌شد (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۷۵ق؛ انورا، رجب‌زاده، و موری‌موتو، ۲۰۱۷).

مکتب‌نامه ملا عبدالوهاب (۱۲۹۰ق) نیز ساختار جنسیتی و مالی آموزش را بازنمایی می‌کند. ثبت نام ۷ دختر در میان ۳۵ دانش‌آموز، نشان می‌دهد آموزش زنان در آباده به‌رغم محدودیت‌ها، به‌طور کامل غایب نبوده و به شرایط فرهنگی و خانوادگی بستگی داشته است. همچنین، انعطاف در نظام شهریه و معافیت‌های خیریه، مکتب‌خانه را به نهادی اجتماعی تبدیل کرده بود که میان معیشت معلم و خیر محلی پیوند برقرار می‌ساخت (آرشیو خانوادگی آباده، ۱۲۹۰ق). گزارش میرزا حبیب آموزگار (۱۳۰۴) نیز با تأکید بر فعالیت مکتب‌خانه‌هایی چون مدرسه حاج‌علی‌خان با حضور چهل طلبه، بر فقدان نقش حکومت مرکزی در اداره این مراکز صحنه می‌گذارد (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۵ق).

۱۲. نقش وقف، نخبگان محلی و گذار به آموزش نوین

وقف در آباده هم‌پشتوانه مالی آموزش بود و هم ابزار نفوذ فرهنگی نخبگان. واقفان با اختصاص مستغلات به مکتب‌خانه‌ها، درآمدی پایدار برای آموزش فراهم می‌کردند که این امر، نهاد آموزش را از وابستگی به حکومت مرکزی بی‌نیاز می‌ساخت. این الگو با تحلیل فریدون آدمیت (۱۳۵۶) درباره نقش نهادهای سنتی در پرورش نیروهای فکری قرن نوزدهم هم‌سو است. در اواخر عصر قاجار، با نفوذ اندیشه‌های مشروطه‌خواهی، گذار به آموزش نوین در آباده آغاز شد. تأسیس «مدرسه ملی آباده» در خانه وقفی حاج‌علی‌خان، نمونه‌ای از این تحول است که در آن، دروس جدید (تاریخ، جغرافیا و فرانسه) در کنار سنت‌های وقفی قرار گرفتند.

مطبوعات مشروطه نظیر حبل‌المتین (شماره ۱ کلکته، ۱۳۱۱ق؛ شماره ۱ تهران، ۱۳۲۵ق) و صوراسرافیل (شماره ۱، ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ق) در گسترش این افق جدید مؤثر بودند. این نشریات با ترویج گفتمان ترقی و قانون، بستر فکری لازم برای مطالبه مدارس نوین را فراهم کردند (روزنامه حبل‌المتین، ۱۳۱۱ق؛ روزنامه صوراسرافیل، ۱۳۲۵ق؛ شمس، ۱۳۹۳).

اسناد آرشیوی متأخر نشان می‌دهند که این گذار پس از سقوط قاجار، در قالب مطالبه‌های اداری تداوم یافت. تقاضای پرداخت عواید نواقل به مدرسه شرافت (۱۲۹۸ش) و درخواست‌های مکرر برای تأسیس دبستان و کلاس‌های متوسطه در دهه‌های ۱۳۱۰ و ۱۳۲۰، بیانگر عبور از ابتکارهای محلی به سمت نظام آموزشی رسمی است (سازمان اسناد و کتابخانه ملی).

ایران، ش. ۳۳۴۰/۲۹۷؛ ش. ۳۰۹۲۳/۲۹۷؛ ش. ۱۰۹۹۱/۲۴۰. در این فرایند، وقف به عنوان میانجی، امکان انتقال از مکتب‌خانه به مدرسه جدید را بدون گسست کامل از سنت‌های فرهنگی فراهم آورد.

۱۳. نشانه‌های گفتمانی گذار به آموزش نوین

در اواخر عصر قاجار، گزارش‌های کارگزارانی چون میرزا حبیب آموزگار و مندرجات جریده تربیت، از تغییر در «اپیستمه»^۱ آموزشی حکایت دارند. ورود واژگانی نظیر «مدرسه»، «علوم جدید» و «جغرافیا»، بیانگر شکل‌گیری گفتمانی است که آموزش را ابزار «ترقی» (Progress) می‌داند (آدمیت، ۱۳۵۱: ۱۵۴؛ ناطق، ۱۳۸۰: ۸۲) با این حال، گذار آموزشی در آباده نه یک گسست ناگهانی، بلکه فرایندی ترکیبی (Hybrid) بود؛ چراکه دسترسی به آموزش همچنان تابع «سرمایه نمادین» خانواده‌ها باقی ماند. نخبگان محلی با تکیه بر توان مالی، از این سازوکار برای بازتولید منزلت اجتماعی بهره می‌جستند؛ وضعیتی که در چارچوب نظری پیر بوردیو (Pierre Bourdieu) به منزله بازتولید نابرابری از طریق «سرمایه فرهنگی مشروع» قابل تحلیل است (Bourdieu & Passeron, 1977: 71).

جدول (۱): واکاوی تطبیقی منطق آموزش سنتی و نوین در اسناد آباده

مولفه تحلیلی	الگوی سنتی (عصر قاجار)	الگوی گذار (اواخر قاجار و پهلوی اول)	مستند اسنادی (ساکما)
منبع مشروعیت	شرع و وقف‌نامه	قانون و بوروکراسی دولتی	۴۴۱۱۶/۹۹۹ و ۱۰۹۹۱/۲۴۰
نوع سرمایه	سرمایه نمادین (دینی)	سرمایه فرهنگی (مدرک/تخصص)	۳۳۴۰/۲۹۷
کنشگر اصلی	واقف و ملا (نخبه محلی)	مدیر مدرسه و کارگزار دولت	۳۷۷۶۹/۳۱۰
فضای کالبدی	مسجد/خانه وقفی	ساختمان دبستان/دبیرستان	۳۰۹۲۳/۲۹۷
هدف غایی	بازتولید نظم اجتماعی سنتی	ترقی و ادغام در ملی‌گرایی	حبل‌المتین و صوراسرافیل

۱۳-۱. تحلیل اسنادی گذار: از مکتب‌خانه به مدرسه محلی

تأسیس «مدرسه آباده» و تقاضای عواید نواقل برای مدرسه شرافت در سال ۱۲۹۸ ش (ساکما، ۳۳۴۰/۲۹۷: ۱)، نشان‌دهنده آغاز گذار از ساختار غیرمتمرکز حکومت قاجار به سوی نهادهای نیمه‌متمرکز است. برخلاف دوره ناصری که آموزش در تیول مکتب‌خانه‌های وقفی بود، در سال‌های پایانی قاجار، تقاضاهای بومی برای تأسیس مدارس نوین افزایش یافت. اسناد نشان می‌دهند که نوسازی در آباده، پیش از تمرکزگرایی رسمی دولت پهلوی (۱۳۰۴ ش به بعد)، بر پایه ضرورت‌های محلی آغاز شده بود. برای نمونه، تغییر موضوع از «حقوق معلم» در وقف‌نامه‌های سنتی به «حقوق و دستمزد» در مکاتبات اداری (ساکما، ۳۰۹۲۳/۲۹۷: ۴)، نمادی از ادغام تدریجی میدان آموزش محلی در ساختار دیوان‌سالاری کشور است.

۱۳-۲. تحلیل ساختاری و آماری

موقعیت جغرافیایی آباده به‌عنوان پل ارتباطی مرکز و جنوب، زمینه‌ساز پیوند نهادهای سنتی و نوین شد. حکومت قاجار به‌دلیل ساختار ایلی و غیرمتمرکز، مداخله اندکی در جزئیات آموزشی داشت و مدیریت این حوزه عمدتاً در سطوح محلی باقی ماند.

۱ «اپیستمه» (Episteme) در تبارشناسی میشل فوکو، به ساختار زیربنایی معرفت در یک دوره تاریخی خاص اطلاق می‌شود که تعیین می‌کند چه چیزی می‌تواند به عنوان «دانش» یا «حقیقت» پذیرفته شود. در اینجا، تغییر اپیستمه آموزشی به معنای جابه‌جایی از نظام سنتی «مکتب‌خانه‌ای» (مبتنی بر حفظ تقوی و تکرار متون کلاسیک) به نظام «مدرسه» (مبتنی بر علوم تجربی و کاربردی) است. در این گذار، واژگانی چون «ترقی» دیگر تنها یک اصطلاح لغوی نیستند، بلکه نشانگر یک «گسست گفتمانی» (Discursive Rupture) هستند که در آن غایت آموزش از «تأدیب نفس» به «تأمین ابزارهای قدرت و پیشرفت ملی» تغییر ماهیت می‌دهد.

جدول (۲). اسناد کلیدی آموزش و مدیریت محلی در آباده (مبتنی بر یافته‌های پژوهش)

ردیف	نوع سند	موضوع	تاریخ (ق/ش)	کدبازیابی (ساکما)	صفحه
۱	وقفنامه	تأسیس مکتب‌خانه و تعیین رقیات	۱۲۶۸ق	۴۴۱۱۶/۹۹۹	۱
۲	مکاتبه اداری	تقاضای عواید نواقل برای مدرسه	۱۲۹۸ش	۳۳۴۴۰/۲۹۷	۲
۳	عریضه تظلم	شکایت از تعدیات کارگزار مالیه	۱۳۰۸ش	۵۷۴۸۴/۲۴۰	۳
۴	گزارش آماری	آمار دانش‌آموزان و معلمان	۱۳۱۸ش	۱۱۸۲۶/۳۹۷	۴

۱۴. مقایسه منطقه‌ای: آباده در میدان آموزشی جنوب

الگوهای آموزشی در قلمرو قاجار، واجد تکثر نهادی بودند. در حالی که شیراز متأثر از اصلاحات حکومتی (Amanat, 1997: 210) و اصفهان قطب علوم عقلی بود (Floor, 2008: 124)، آموزش در آباده بر موقوفات محلی استوار بود. برخلاف یزد که تنوع اقلیت‌ها در آن نقش کلیدی داشت (Boyce, 2001: 45)، آباده نمونه‌ای از «میدان آموزشی وقف‌محور» با استقلال نسبی از مرکز بود. اسناد حاکی از آن است که نخبگانی چون مفتاح‌السلطنه، با نفوذ بر مناصب مالیه، بر منابع آموزشی منطقه اثر می‌گذاشتند (ساکما، ۴۴۱۱۶/۹۹۹: ۱). جیمز رید (James Reid) نیز بر ماهیت غیرمتمرکز مدیریت ولایات در این دوره تأکید کرده است (Reid, 2020: 112).

۱۵. غیاب صداهای فرودست و قدرت نمادین

سکوت اسناد وقفی و دولتی درباره تجربه زیسته طبقات فرودست، ریشه در منطق «قدرت نمادین» دارد. اسناد غالباً از منظر نخبگان تنظیم شده‌اند؛ با این حال، تظلم‌خواهی‌هایی نظیر شکایت «خانعلی آباده» درباره فوت دخترش (ساکما، ۵۷۴۸۴/۲۴۰: ۲)، لایه‌های پنهانی از اصطکاک میان توده مردم و کارگزاران محلی را آشکار می‌کند. این غیاب، خود یک داده تحلیلی است که سازوکار بازتولید نظم طبقاتی را در پوشش سنت‌های دینی یا اداری نشان می‌دهد.

۱۶. بحث

پژوهش حاضر نشان داد آموزش در آباده عصر قاجار، میدانی با منطق درونی (Internal Logic) خاص بود که در سطوح محلی قوام یافت. حکومت قاجار به دلیل ساختار غیرمتمرکز، توان مداخله مستقیم در این عرصه را نداشت؛ لذا نوسازی آموزشی در این منطقه نه از طریق بخشنامه‌های ملی، بلکه در قالب واکنشی بومی به تغییرات گفتمانی آغاز شد. این یافته‌ها با مطالعات جرج مک‌دیسی (George Makdisi, 1981: 230) و تامس برکی (Thomas Berkey, 1992: 95) درباره استقلال آموزش وقف‌محور هم‌سو است. تحلیل بوردیویی نیز مؤید آن است که وقف، راهبردی برای تبدیل سرمایه اقتصادی به منزلت نمادین نخبگان بود. در نهایت، گذار به ساختار نوین، محصول پیوند تدریجی سنت‌های وقفی با ضرورت‌های برآمده از عصر مشروطه بود. غیاب صدای فرودستان در این فرایند نیز گواهی بر آن است که آموزش، هم‌زمان با انتقال دانش، ابزار بازتولید نابرابری‌های ساختاری محلی بوده است.

۱۷. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

پژوهش در اسناد آموزشی آباده عصر قاجار نشان می‌دهد که آموزش در این منطقه، تابع یک «اپیستمه» (Episteme) سنتی وقف‌محور بود که استقلال نسبی خود را در برابر مرکزیت سیاسی حفظ می‌کرد. برآیند تحلیل‌ها مؤید سه مفصل‌بندی اساسی است به شرح ذیل می‌توان برشمرد؛ نخست: خودآیینی میدان محلی یعنی آموزش در آباده به دلیل دوری از مرکز و ساختار غیرمتمرکز قاجاری، توسط میانجی‌های بومی (علما و مالکان) مدیریت می‌شد. این خودبسندگی، آموزش را به ابزاری برای حفظ انسجام اجتماعی محلی تبدیل کرده بود. دوم: تبدیل سرمایه‌ها یعنی وقف‌نامه‌های بررسی‌شده (نظیر وقف‌نامه حاج‌علی‌خان) صرفاً اسناد مالی نیستند، بلکه تکنولوژی‌های قدرت محسوب می‌شوند که سرمایه اقتصادی را به اقتدار نمادین تبدیل کرده و تداوم نفوذ نخبگان را در نسل‌های بعدی تضمین می‌کردند. سوم: گذار پیوندی یعنی انتقال از مکتب‌خانه به مدرسه نوین در آباده، از طریق «انعطاف ساختارهای سنتی» رخ داد. استفاده از

فضاهای وقفی برای مدارس جدید، نشان‌دهنده آن است که نوسازی در پیرامون، برخلاف مرکز، نه از طریق تقابل، بلکه از مسیر سازگاری با دارایی‌های فرهنگی موجود عبور کرده است.

الف) پیشنهادهای پژوهشی

۱. تحلیل فضای جغرافیایی وقف (GIS): پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی با استفاده از سامانه اطلاعات جغرافیایی، «نقشه پراکندگی رقبات وقفی آموزشی» را در پیوند با راه‌های تجاری آباده ترسیم کنند تا رابطه میان «انباشت ثروت تجاری» و «توسعه فضاهای آموزشی» به صورت کمی تحلیل شود.

۲. جامعه‌شناسی سکوت در آرشیو: واکاوی آنچه در اسناد قاجاری آباده «نوشته نشده است»؛ به‌ویژه بررسی جایگاه گروه‌های حاشیه‌ای (اقلیت‌ها، فرودستان و زنان روستایی) در میدان آموزشی که در اسناد رسمی نخبگان بازنمایی نشده‌اند.

۳. مطالعه تطبیقی «شهرهای میانی»: مقایسه الگوی آموزش وقف‌محور در آباده با شهرهایی با موقعیت مشابه (مانند نائین یا بهبهان) برای دستیابی به یک مدل نظری جامع درباره «آموزش در شهرهای ترانزیتی عصر قاجار».

۱۷-۱. پیشنهادهای کاربردی پژوهش

۱. احیای کارکرد آموزشی موقوفات تاریخی: با توجه به یافته‌های پژوهش درباره پیوند «هویت محلی» و «وقف»، پیشنهاد می‌شود میراث فرهنگی و اداره اوقاف آباده، بناهای آموزشی تاریخی (مانند مکتب‌خانه‌های وقفی باقی‌مانده) را نه صرفاً به عنوان بنای باستانی، بلکه به عنوان «مراکز آموزش هنرهای سنتی» با همان پیوستار فرهنگی قاجاری باززنده‌سازی کنند.

۲. تدوین اطلس اسناد آموزشی محلی: با توجه به پراکندگی اسناد در آرشیوهای خانوادگی آباده (که در این مقاله به برخی اشاره شد)، ضرورت دارد شهرداری و نهادهای فرهنگی منطقه نسبت به جمع‌آوری و دیجیتال‌سازی «گنجینه اسناد آموزشی شمال فارس» اقدام کنند تا از نابودی تاریخ شفاهی و مکتوب آموزش محلی جلوگیری شود.

۳. بازخوانی متون درسی مکتب‌خانه‌ای: استخراج مفاهیم «اخلاق شهروندی محلی» از لابلاهای مکتب‌نامه‌های قاجاری آباده برای تدوین محتوای آموزش‌های بومی و فوق‌برنامه در مدارس امروز منطقه، جهت تقویت هویت تاریخی دانش‌آموزان.

ملاحظات اخلاقی

پژوهش حاضر بدون حمایت مالی نهادهای و افراد و اشخاص حقیقی و حقوقی و بدون حضور مشارکت‌کنندگان دیگر، صرفاً توسط نویسنده مقاله، مندرج در ابتدای پژوهش، صورت پذیرفت.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید است.

پی‌نوشت‌ها

۱. «اپیستم» (Episteme) در تبارشناسی میشل فوکو، به ساختار زیربنایی معرفت در یک دوره تاریخی خاص اطلاق می‌شود که تعیین می‌کند چه چیزی می‌تواند به عنوان «دانش» یا «حقیقت» پذیرفته شود. در اینجا، تغییر اپیستم آموزشی به معنای جابه‌جایی از نظام سنتی «مکتب‌خانه‌ای» (مبتنی بر حفظ تقوی و تکرار متون کلاسیک) به نظام «مدرسه» (مبتنی بر علوم تجربی و کاربردی) است. در این گذار، واژگانی چون «ترقی» دیگر تنها یک اصطلاح لغوی نیستند، بلکه نشانگر یک «گسست گفتمانی» (Discursive Rupture) هستند که در آن غایت آموزش از «تأدیب نفس» به «تأمین ابزارهای قدرت و پیشرفت ملی» تغییر ماهیت می‌دهد.

منابع

ابراهیمی بوزانی، رضا و رضانی، علی. (۱۴۰۰). تحولات کالبدی شهر آباده در دوره قاجار. پژوهش‌های معماری و شهرسازی بومی.

- احمدی، محمد. (۱۳۹۴). تحولات اجتماعی-اقتصادی آباده در دوره قاجار. فصلنامه تاریخ محلی ایران، ۷(۲).
- اثور، کینچی؛ رجب‌زاده، هاشم و موری‌موتو، کازوئو. (۲۰۱۷). اسناد حقوقی و قضائی و اسناد عبادی و آئینی دوره قاجار. توکیو: دانشگاه توکیو.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۱). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده. تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۶). اندیشه ترقی و حکومت قانون: عصر سپهسالار. تهران: خوارزمی.
- آرشیو خانوادگی آباده (خاندان ملا عبدالوهاب). (۱۲۹۰ ق.). مکتب‌نامه و سیاهه آمار دانش‌آموزان مکتب‌خانه ملا عبدالوهاب (شماره سند: ۱۷/م/ا).
- آموزگار، میرزا حبیب. (۱۳۰۴). گزارش وضعیت مدارس فارس و نواحی تابعه. تهران: چاپخانه مجلس.
- بهمنی، حدیث. (۱۴۰۲). اهمیت مثبت در فرهنگ بومی مردم آباده. دومین همایش ملی فرهنگ و هنر اسلامی.
- پدرام، نرگس. (۱۴۰۲). اسناد تاریخی خاندان غفاری ۹: دوره قاجار. تهران: سخن.
- پروین، ناصرالدین. (۱۳۹۸). جبل‌المتین. در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (جلد ۲۰). تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۲). وقف و نقش آن در تمدن اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی، زهرا و نعمت‌اللهی، علی‌محمد. (۱۳۹۰). آباده، دروازه تمدن فارس. شیراز: پارس ضیاء.
- حسینی، سیدسهراب و فارسی، ابوالفضل. (۱۴۰۴). بررسی اهمیت تاریخ شهرستان آباده در دوران دفاع مقدس و جبهه مقاومت. دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، ۸(۹۲).
- خادم‌حسینی، امید؛ رحمانی، بیژن؛ خالدی، شهریار و اصائلو، علی. (۱۴۰۳). تبیین استراتژی مطلوب مبتنی بر عوامل موثر در توسعه گردشگری پایدار روستایی در نواحی نیمه‌خشک (مورد مطالعه: شهرستان آباده). فصلنامه برنامه‌ریزی فضایی (جغرافیا)، ۱۴(۴).
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۶۱). حیات یحیی (جلد ۱). تهران: فردوسی.
- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۲). فارس‌نامه ناصری (تألیف میرزا حسن حسینی فسایی). تهران: امیرکبیر.
- روزنامه تربیت، تهران، دوره انتشار ۱۲۷۵-۱۲۸۵ ش.
- روزنامه جبل‌المتین، تهران، شماره ۱، دوره تهران، ۱۵ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ ق.
- روزنامه جبل‌المتین، کلکته، شماره ۱، دوره اول، ۱۰ جمادی‌الثانی ۱۳۱۱ ق.
- روزنامه صوراسرافیل، تهران، شماره ۱ و ۲، ۱۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ ق.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۸). روزگاران: تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی. تهران: سخن.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۲۷۵ ق.). وقف‌نامه حاج‌علی‌خان برای تأسیس مکتب‌خانه در آباده، مرکز فارس (کد بازیابی: ۱۱۲/ق/۲۴۰).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۲۸۵ ق.). گزارش مربوط به وضعیت آموزش و مکتب‌خانه‌های آباده (گزارش میرزا حبیب آموزگار) (شماره آرشیو: IR.NLAI).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۲۹۸). تقاضای پرداخت عواید نواقل مدرسه آباده به مدرسه شرافت (شماره بازیابی: ۳۳۴۴۰/۲۹۷).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۳۰۸). رسیدگی به عملیات میرزاعباس‌خان طاهری امین سابق مالیه آباده و تظلم‌خواهی اهالی (شماره بازیابی: ۵۷۴۸۴/۲۴۰).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۳۱۲). درخواست مدیر دبستان تربیت آباده مبنی بر کمک مالی (شماره بازیابی: ۳۳۴۱۷/۲۹۷).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۳۱۴). درخواست تأسیس دبستان در آباده فارس به علت نیاز منطقه (شماره بازیابی: ۳۰۹۲۳/۲۹۷).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۳۱۸). آمار دانش‌آموزان و کارکنان مدارس دولتی در شیراز و آباده (شماره بازیابی: ۱۱۸۲۶/۲۹۷).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۳۲۰). تقاضای تأسیس کلاس اول متوسطه در آباده (شماره بازیابی: ۱۰۹۹۱/۲۴۰).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (۱۳۲۴). تقاضای مساعدت مالی از سوی آموزگار آموزشی در آباده (شماره بازیابی: ۳۷۷۶۹/۳۱۰).
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). (دوره قاجار). تلاش جهت برکناری معاون مالیه آباده توسط مفتاح‌السلطنه محمدرقی (شماره بازیابی: ۴۴۱۱۶/۹۹۹).
- شمس، اسماعیل. (۱۳۹۳). جبل‌المتین. در دانشنامه جهان اسلام (جلد ۱۲). تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.

- شهریاری، ایاز. (۱۳۸۳). قدمت آباده، واژه‌های اصیل آباده. تهران: اندیشه‌آور.
- شیخی، علیرضا؛ قاسمی، هادی و محمدی، سمیه. (۱۳۹۱). بررسی نقوش منبت آباده در دوره قاجار. فصلنامه هنرهای تجسمی. کاووسی عراقی، محمدحسن. (۱۳۸۵). فهرست اسناد مکمل قاجاریه (جلدهای ۱۱۴ تا ۱۱۹). تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.
- لمبتون، آن کاترین سوینفورد. (۱۳۷۸). مالک و زارع در ایران (ترجمه منوچهر آشتیانی). تهران: علمی و فرهنگی.
- مؤمنی، محمدباقر. (۱۳۵۳). صوراسرافیل. نامه انجمن کتابداران ایران، ۷ (۱).
- ناطق، هما. (۱۳۸۰). کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران. تهران: معاصر پژوهان.
- نراقی، احسان. (۱۳۷۴). از مدرسه تا دانشگاه. تهران: امیرکبیر.

Referenc

- Abadeh Family Archive (Molla Abdol Vahab Family). (1873). School Register and List of Students of Molla Abdol Vahab School (Document No: 17/M/A). [In Persian].
- Adamiyyat, F. (1972). Thoughts of Mirza Fath Ali Akhundzadeh. Tehran: Khwarazmi. [In Persian].
- Adamiyyat, F. (1977). Thought of Progress and the Rule of Law: The Era of Sepahsalar. Tehran: Khwarazmi. [In Persian].
- Ahmadi, M. (2015). Socio-economic developments of Abadeh in the Qajar period. Journal of Local History of Iran, 7(2). [In Persian].
- Amanat, A. (1997). Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831–1896. I.B. Tauris.
- Amuzegar, M. H. (1925). Report on the Condition of Schools in Fars and Adjacent Areas. Tehran: Majles Printing House. [In Persian].
- Atabaki, T., & Zürcher, E. J. (Eds.). (2015). Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah. I.B. Tauris.
- Bahmani, H. (2023). The importance of woodcarving (Monabbat) in the local culture of Abadeh. Second National Conference on Islamic Culture and Art. [In Persian].
- Berkey, J. P. (1992). The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education. Princeton University Press.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1977). Reproduction in Education, Society and Culture. Sage Publications.
- Boyce, M. (2001). Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. Routledge.
- Browne, E. G. (1893). A Year Amongst the Persians. Adam and Charles Black.
- Chardin, J. (1711). Voyages de monsieur le chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient. Jean Louis de Lorme.
- Curzon, G. N. (1892). Persia and the Persian Question. Longmans, Green, and Co.
- Dolatabadi, Y. (1982). Hayat-e Yahya (Vol. 1). Tehran: Ferdowsi. [In Persian].
- Ebrahimi Bozani, R., & Ramezani, A. (2021). Physical developments of Abadeh city in the Qajar period. Research in Indigenous Architecture and Urbanism. [In Persian].
- Eura, K., Rajabzadeh, H., & Morimoto, K. (2017). Legal and Judicial Documents and Civic and Ritual Documents of the Qajar Period. Tokyo: Tokyo University of Foreign Studies. [In Persian].
- Flandin, E. (1851). Voyage en Perse. Gide et J. Baudry.
- Floor, W. (2008). A Social History of Education in Muslim Iran. Mage Publishers.

- Hosseini, S. S., & Farsi, A. (2025). Examining the importance of the history of Abadeh county in the Sacred Defense and Resistance Front. *New Achievements in Humanities Studies*, 8(92). [In Persian].
- Hosseini, Z., & Nematollahi, A. M. (2011). *Abadeh, Gateway of Fars Civilization*. Shiraz: Pars-e Zia. [In Persian].
- Jafarian, R. (2003). *Endowment and Its Role in Islamic Civilization*. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian].
- Kadi, W., & Baskan, B. (2021). Waqf, education, and social inequality in the Islamic world: Historical perspectives. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 64(5–6), 579–610. <https://doi.org/10.1163/15685209-12341564>
- Kavousi Araghi, M. H. (2006). *Index of Supplementary Qajar Documents (Vols. 114–119)*. Tehran: Department of Publication, Ministry of Foreign Affairs. [In Persian].
- Khadem-Hosseini, O., Rahmani, B., Khaledi, S., & Asanlou, A. (2024). Explaining the optimal strategy based on effective factors in the development of sustainable rural tourism in semi-arid areas (Case study: Abadeh county). *Journal of Spatial Planning (Geography)*, 14(4). [In Persian].
- Lambton, A. K. S. (1953). *Landlord and Peasant in Persia*. Oxford University Press.
- Lambton, A. K. S. (1999). *Landlord and Peasant in Iran* (M. Ashtiani, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Makdisi, G. (1981). *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh University Press.
- Mo'meni, M. B. (1974). Sur-e Esrafil. *Newsletter of the Librarians Association of Iran*, 7(1). [In Persian].
- Morier, J. J. (1812). *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople*. Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown.
- Naraqi, E. (1995). *From School to University*. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Nategh, H. (2001). *Chronicle of Foreign Culture in Iran*. Tehran: Moaser Pajouhan. [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1858). *Endowment Deed of Haj Ali Khan for Establishing a School in Abadeh, Fars Center* (Retrieval Code: 240/Q/112). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1868). *Report on the Educational Condition of Abadeh Schools* (Report by Mirza Habib Amuzegar). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1919). *Request for Payment of Revenues of Abadeh School to Sharaf School* (Retrieval No: 297/33440). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1929). *Investigation into the Conduct of Mirza Abbas Khan Taheri, Former Finance Director of Abadeh, and Petition of the Inhabitants* (Retrieval No: 240/57484). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1933). *Request of the Principal of Tarbiyat School in Abadeh for Financial Assistance* (Retrieval No: 297/33417). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1935). *Request to Establish a Primary School in Abadeh, Fars, Due to Regional Need* (Retrieval No: 297/30923). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1939). *Statistics of Students and Staff of State Schools in Shiraz and Abadeh* (Retrieval No: 297/11826). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1941). *Request to Establish the First Grade of High School in Abadeh* (Retrieval No: 240/10991). [In Persian].

- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1945). Request for Financial Aid from a Teacher in Abadeh (Retrieval No: 310/37769). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (Qajar Period). Attempt to Dismiss the Finance Deputy of Abadeh by Mofatteh al-Saltaneh Mohammad Naqi (Retrieval No: 999/44116). [In Persian].
- Newspaper: *Habl al-Matin*, Calcutta, No. 1, First Series, 10 Jumada al-Thani 1311 AH. [In Persian].
- Newspaper: *Habl al-Matin*, Tehran, No. 1, Tehran Series, 15 Rabi' al-Awwal 1325 AH. [In Persian].
- Newspaper: *Sur-e Esrafil*, Tehran, Nos. 1 & 2, 17 Rabi' al-Thani 1325 AH. [In Persian].
- Newspaper: *Tarbiyat*, Tehran, Publication Period: 1896–1906. [In Persian].
- Parvin, N. (2019). *Habl al-Matin*. In *The Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 20). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Pedaram, N. (2023). *Historical Documents of the Ghaffari Family 9: The Qajar Period*. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Rastegar Fasa'ei, M. (2003). *Farsnameh-ye Naseri* (Authored by Mirza Hassan Hosseini Fasa'i). Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Reid, D. (2020). Education, religion, and social authority in late Qajar Iran. *Middle Eastern Studies*, 56(4), 541–558. <https://doi.org/10.1080/00263206.2020.1723514>
- Ringer, M. M. (2001). *Education, Religion, and the Discourse of Cultural Reform in Qajar Iran*. Mazda Publishers.
- Shahriari, A. (2004). *Antiquity of Abadeh, Authentic Words of Abadeh*. Tehran: Andishehavar. [In Persian].
- Shams, I. (2014). *Habl al-Matin*. In *Encyclopaedia of the World of Islam* (Vol. 12). Tehran: Encyclopaedia Islamica Foundation. [In Persian].
- Sheikhi, A., Ghasemi, H., & Mohammadi, S. (2012). An investigation into woodcarving motifs of Abadeh in the Qajar period. *Journal of Visual Arts*. [In Persian].
- Singer, A. (2008). *Charity in Islamic Societies*. Cambridge University Press.
- Zarrinkoub, A. H. (1999). *Ruzgaran: History of Iran from the Beginning to the Fall of the Pahlavi Dynasty*. Tehran: Sokhan. [In Persian].
- Abadeh Family Archive (Molla Abdol Vahab Family). (1911). *Maktab-nameh and Statistics of Students of Molla Abdol Vahab School* (Document No: 17/M/A). [In Persian].
- Adamiyyat, F. (1972). *Thoughts of Mirza Fath Ali Akhundzadeh*. Tehran: Kharazmi. [In Persian].
- Adamiyyat, F. (1977). *Thought of Progress and the Rule of Law: The Era of Sepahsalar*. Tehran: Kharazmi. [In Persian].
- Ahmadi, M. (2015). Socio-Economic Developments of Abadeh in the Qajar Period. *Journal of Local History of Iran*, 7(2). [In Persian].
- Amuzegar, M. H. (1925). *Report on the Condition of Schools in Fars and Adjacent Areas*. Tehran: Majles Printing House. [In Persian].
- Bahmani, H. (2023). The Importance of Woodcarving in the Indigenous Culture of Abadeh. Second National Conference on Islamic Culture and Art. [In Persian].
- Dolatabadi, Y. (1982). *Hayat-e Yahya* (Vol. 1). Tehran: Ferdowsi. [In Persian].

- Ebrahimi Bozani, R., & Ramezani, A. (2021). Physical Developments of Abadeh City in the Qajar Period. Research in Indigenous Architecture and Urbanism. [In Persian].
- Eura, K., Rajabzadeh, H., & Morimoto, K. (2017). Legal, Judicial, and Ritual Documents of the Qajar Period. Tokyo: University of Tokyo. [In Persian].
- Hosseini, S. S., & Farsi, A. (2025). Examining the Importance of the History of Abadeh County in the Sacred Defense and Resistance Front. New Achievements in Humanities Studies, 8(92). [In Persian].
- Hosseini, Z., & Nematollahi, A. M. (2011). Abadeh, Gateway of Fars Civilization. Shiraz: Pars-e Zia. [In Persian].
- Jafarian, R. (2003). Endowment and Its Role in Islamic Civilization. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian].
- Kavousi Araghi, M. H. (2006). Index of Supplementary Qajar Documents (Vols. 114–119). Tehran: Department of Publication, Ministry of Foreign Affairs. [In Persian].
- Khadem-Hosseini, O., Rahmani, B., Khaledi, S., & Asanlou, A. (2024). Explaining the Optimal Strategy Based on Effective Factors in the Development of Sustainable Rural Tourism in Semi-Arid Areas (Case Study: Abadeh County). Journal of Spatial Planning (Geography), 14(4). [In Persian].
- Lambton, A. K. S. (1999). Landlord and Peasant in Iran (Trans. M. Ashtiani). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Mo'meni, M. B. (1974). Sur-e Esrafil. Newsletter of the Librarians Association of Iran, 7(1). [In Persian].
- Naraqi, E. (1995). From School to University. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Nategh, H. (2001). Chronicle of Foreign Culture in Iran. Tehran: Moaser Pajouhan. [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1858). Endowment Deed of Haj Ali Khan for Establishing a School in Abadeh, Fars Center (Retrieval Code: 240/Q/112). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1868). Report on the Educational Condition of Abadeh Schools (Report by Mirza Habib Amuzegar). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1919). Request for Payment of Revenues of Abadeh School to Sharaf School (Retrieval No: 297/33440). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1929). Investigation into the Conduct of Mirza Abbas Khan Taheri, Former Finance Director of Abadeh (Retrieval No: 240/57484). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1933). Request of the Principal of Tarbiyat School in Abadeh for Financial Assistance (Retrieval No: 297/33417). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1935). Request to Establish a Primary School in Abadeh, Fars (Retrieval No: 297/30923). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1939). Statistics of Students and Staff of State Schools in Shiraz and Abadeh (Retrieval No: 297/11826). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1941). Request to Establish the First Grade of High School in Abadeh (Retrieval No: 240/10991). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (1945). Request for Financial Aid from a Teacher in Abadeh (Retrieval No: 310/37769). [In Persian].
- National Library and Archives of Iran (NLAI). (Qajar Period). Attempt to Dismiss the Finance Deputy of Abadeh (Retrieval No: 999/44116). [In Persian].

Newspaper: Habi al-Matin, Calcutta, No. 1, First Series, 10 Jumada al-Thani 1311 AH. [In Persian].

Newspaper: Habi al-Matin, Tehran, No. 1, Tehran Series, 15 Rabi' al-Awwal 1325 AH. [In Persian].

Newspaper: Sur-e Esrafil, Tehran, Nos. 1 & 2, 17 Rabi' al-Thani 1325 AH. [In Persian].

Newspaper: Tarbiyat, Tehran, Publication Period: 1896–1906. [In Persian].

Parvin, N. (2019). Habi al-Matin. In The Great Islamic Encyclopedia (Vol. 20). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].

Pedaram, N. (2023). Historical Documents of the Ghaffari Family 9: The Qajar Period. Tehran: Sokhan. [In Persian].

Rastegar Fasaei, M. (2003). Farsnameh-ye Naseri (Authored by Mirza Hassan Hosseini Fasa'i). Tehran: Amirkabir. [In Persian].

Shahriari, A. (2004). Antiquity of Abadeh, Authentic Words of Abadeh. Tehran: Andishehavar. [In Persian].

Shams, I. (2014). Habi al-Matin. In Encyclopaedia of the World of Islam (Vol. 12). Tehran: Encyclopaedia Islamica Foundation. [In Persian].

Sheikhi, A., Ghasemi, H., & Mohammadi, S. (2012). Investigating the Motifs of Abadeh Woodcarving (Monabbat) in the Qajar Period. Journal of Visual Arts. [In Persian].

Zarrinkoub, A. H. (1999). Ruzgaran: History of Iran from the Beginning to the Fall of the Pahlavi Dynasty. Tehran: Sokhan. [In Persian].

ضمایم

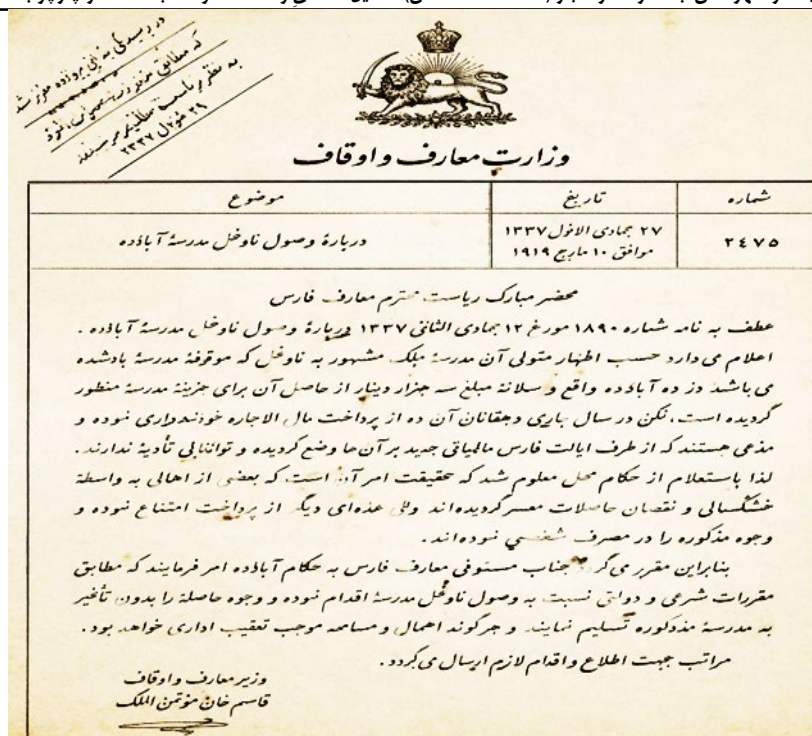

تصویر (۱): میرزا حبیب‌الله آموزگار؛ از کنشگران محلی آموزش در آباءه عصر قاجار.

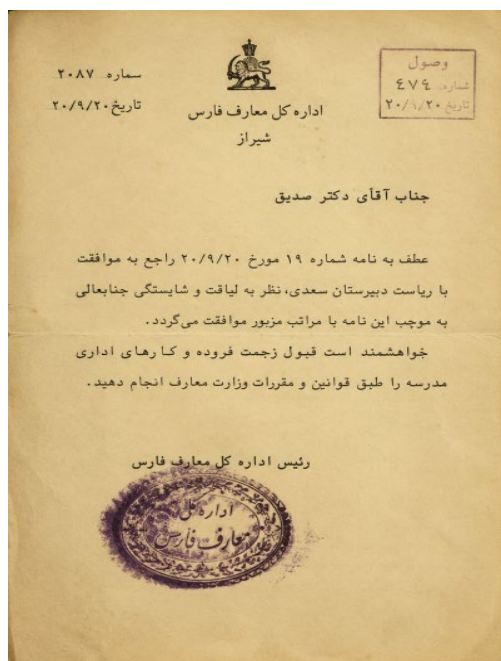

تصویر (۲): روزنامه حبل‌المتین و زمینه‌های فکری گذار از آموزش سنتی به آموزش

نوین

تصویر (۳): تقاضای پرداخت عواید ناوخل مدرسه آباده به مدرسه شرافت، شماره بازایی: ۲۳۴۴۰/۲۹۷.

تصویر (۴): نمایی از یک کلاس درس در مدارس نوین آباده؛ دانش‌آموزان با لباس متحدالشکل و کلاه پهلوی (حدود دهه ۱۳۱۰ خورشیدی)

تصویر (۵): مکاتبات وزارت معارف و فرمانداری آباده؛ نمونه‌ای از تلاش‌های محلی برای ارتقای سطح تحصیلی از ابتدایی به متوسطه در دهه ۱۳۲۰.

تصویر (۶): مدل مفهومی چرخه بازتولید فرهنگی در میدان آموزشی آباءه (۱۲۱۰-۱۳۴۴ش) بر اساس نظریه پی‌یر بوردیو.